
UDK: 323:338.2(420)
Izvorni znanstveni članak
Primljen 7. XI. 2015.

DAMIRKA MIHALJEVIĆ – MARKO ŠILIĆ
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
damirka_mihaljevic@net.hr – markosilic91@gmail.com

TAČERIZAM – POLITIČKA KONCEPCIJA UVJERENJA

Sažetak

Velika kriza sedamdesetih u Velikoj Britaniji je poprimila dramatične razmjere u zimi 1978./1979., poznata kao *Winter of Discontent*. Nezadovoljstva izražena u štrajkovima nisu bila samo znak radničkih previranja radi ostvarivanja socijalnih prava već puno dublji pokazatelj ozbiljne državne krize. Kao odgovor na poremećaj u ekonomskome, političkome i društvenome životu pojavio se tačerizam i označio početak transformacije britanske države.

Tačerizam je utemeljen prvenstveno na snažnim uvjerenjima i jakoj političkoj volji da se provedu u život. Internaliziranje i odanost idejama poput slobodnoga tržišta, individualizma, slobode i samoodgovornosti rezultirali su tačerizmom i respektabilnom političkom dugovječnosti. Svaka politika određena je vrijednostima koje zagovaraju političke vođe, a uspjeh je dobrim dijelom ovisan o tome koliko su vođe istinski odane vrijednostima koje sami zagovaraju. Revolucionarne promjene koje je provodila, učinile su Thatcher jednom od najvećih političkih ličnosti 20. stoljeća, ali neizbježno i kontraverznom.

Ključne riječi: tačerizam, *Winter of Discontent*, transformacija, sindikati, Velika Britanija

Uvod

Nakon Drugoga svjetskog rata vrijednosti liberalizma, a prvenstveno ideja o povratku slobodnomu tržištu i minimalnoj državi, širili se su se intelektualnim prostorom. Glavnu ulogu imala je knjiga *Put u ropstvo* sveučilišnoga profesora, a kasnije i nobelovca Friedricha Augusta von Hayeka. Hayek se u knjizi suprotstavio uplitanju države u gospodarstvo argumentirajući tvrdnju da će pokušaj uspostavljanja utopije na zemlji kolektivističkim koncepcijama neizbježno završiti u tiraniji. Zagovarao je slobodno tržište i minimalnu državu kao jedini način stabiliziranja gospodarstva i izlaska iz krize. Drugi važan neoliberalni ekonomski teoretičar, također nobelovac, Milton Friedman zastupao je, zajedno s Hayekom, mišljenje kako će se gospodarstvo, ako se države prestanu uplitati, stabilizirati samo od sebe. Friedmanovo djelo *Kapitalizam i sloboda* velikim je dijelom zaslužno za ponovno uvođenje ideje slobodne trgovine i odbacivanje kejnsovskih načela i politike *New Deal*.¹ Ekonomski dvojac je smatrao da će deregulacija, liberalizacija i privatizacija gospodarstva riješiti probleme recesije u kojima se našlo američko i europsko gospodarstvo. Kada se pojavila Hayekova knjiga *Put u ropstvo*, Margaret Thatcher je bila osamnaestogodišnja studentica kemije na Oxfordskome sveučilištu.

Ključni utjecaj Hayekova djela potvrdila je politička koncepcija britanske premijerke oblikovana kroz tri uzastopna mandata. Internalizirala je Hayekovu ideju da sa socijalizmom nema kompromisa, čak ni s blažim oblicima poput socijaldemokracije jer kolektivističke političke koncepcije, prema Hayeku, bez obzira na stvarne namjere njegovih pristasa, završavaju u totalitarizmu. To je značilo raskid s kejnsovskim ekonomskim načelima, odnosno mješovitim gospodarstvom – primarno privatnim, ali uz važnu ulogu države. Britanska premijerka prihvatila je nova ekonomska načela i pokrenula ključne promjene u Velikoj Britaniji. Kada je kao britanska premijerka u svibnju 1979. godine stupila u Downing Street 10 na upit: *Što treba mijenjati?*, odgovorila je: *Sve*.²

1 Nobelovu nagradu za ekonomiju F. Hayek dobio je 1974. godine, a M. Friedman 1976. godine.

2 Usp. WILL HUTTON, „Thatcher s Half Revolution“, *The Wilson Quarterly*, Washington DC, god. XI. (1987.) br. 4., str. 123.

To je bio nagovještaj smionoga pothvata iz kojega se razvila politička koncepcija nazvana upravo po njoj – tačerizam. Ideologije nailaze na pogodno tlo u prijelomnim, nesigurnim stanjima kojima, kako pojašnjava S. Ravlić, mogu pružiti uvjerljivo objašnjenje „...može se saznati što se uistinu zbiva, zašto se zbiva, i kako se u tom zbivanju ponašati, u kojem smjeru djelovati.“³

Velika Britanija našla se u zimu 1978./1979. godine upravo u takvim poremećenim okolnostima poznatim kao *Winter of Discontent*. Laburistička vlada Jamesa Callaghana krajem 1978. usvojila je mjeru o ograničavanju rasta plaća na 5%. Vladinu odluku prvi su odbacili fordovi radnici u rujnu 1978. i osigurali povećanje plaća od 17%. Drugim sindikatima primjer fordovih radnika bio je signal koji je samo trebalo slijediti. Broj radnika u sindikalnim organizacijama bio je veći nego ikada prije u britanskoj povijesti, više od polovice ukupne radne snage, a sindikati su se činili neslomljivim.⁴ Bio je to početak *zime nezadovoljstava* izraženih brojnim štrajkovima sindikata poput onih iz automobilske industrije, medicinskih sestara, komunalnih službi, pogrebnika. Velika Britanija se našla na udaru više od 2000 štrajkova koji su u potpunosti blokirali život u zemlji. Nestašica hrane, gradovi zatrpani smećem, zatvorene škole, benzinske crpke, bolnice koje primaju samo hitne slučajeve i tjednima nepokopani mrtvaci govore o dramatičnosti koje je izazvala masovna obustava rada.⁵ U kolektivnoj svijesti *Winter of Discontent* dobila je mitološko značenje, a u diskursu ozbiljnih političkih previranja.⁶ Nezadovoljstva izražena u štrajkovima nisu bila znak samo radničkih previranja radi ostvarivanja socijalnih prava već puno dublji pokazatelj ozbiljne državne krize. Kao odgovor na poremećaj u ekonomskome, političkome i društvenome životu pojavio se tačerizam i označio početak

3 SLAVEN RAVLIĆ, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003., str. 23.

4 Usp. TARA MARTIN, „The Beginning of Labor's End? Britain's 'Winter of Discontent' and Working-Class Women's Activism“, *International Labor and Working-Class History*, god. LXXV. (2009.) br. 1., str. 49.

5 Štrajk je završen 21. 2. 1979. nakon što je sindikat pogrebnika osigurao povećanje plaća od 14%.

6 Usp. COLIN HAY, „Narrating Crisis, The Discursive Construction of The Winter of Discontent“, *Sociology*, Sage Publications, god. XXX. (1996.) br. 2., str. 253.

transformacije britanske države. Tko je bila Margaret Thatcher – jedna od dva najdugovječnija premijera u političkoj povijesti Velike Britanije? Jedino se još lord Liverpool uspio održati na vlasti jednako dugo koliko i prva britanska premijerka. S obzirom na to da je prva, a u posljednjih dvadeset pet godina i jedina žena koja je bila na čelu vlade, njezin uspjeh u političkoj dugovječnosti ipak je važniji. Iako je to tek kuriozitet u odnosu na Thatcherinu političku ostavštinu.

1. Politički uspon Margaret Thatcher

Thatcherin⁷ politički uspon započinje u studentsko vrijeme kada postaje predsjednicom konzervativne udruge u sklopu *Somerville Collegea* u Oxfordu na kojem je studirala kemiju. Nekoliko godina poslije, 1951., Margaret Roberts dolazi na listu Konzervativne stranke u Dartfordu.⁸

Iako nije uspjela pobijediti, stekla je medijsku popularnost kao najmlađa kandidatkinja i jedina žena. Iste godine udala se za Denisa Thatchera i promijenila prezime koje je kasnije obilježilo njezinu politiku. Članica parlamenta postala je poslije izbora 1959. godine, a dvije godine poslije i podtajnica ministra za mirovinska pitanja i nacionalno osiguranje kao najmlađa žena na toj poziciji. Nakon pobjede konzervativaca 1970. godine imenovana je za ministricu obrazovanja i znanosti. Vrlo

7 Rođena kao Margaret Hilda Roberts u Granthamu, 13. listopada 1925. godine, M. Thatcher je odgajana u obitelji trgovca, Alfreda Robertsa i Beatrice Ethel. Djetinjstvo je provela u Granthamu i to je razdoblje bilo važno za formiranje njezinih političkih stavova. Njezini roditelji bili su članovi metodističke crkve, otac je bio laički propovjednik i aktivno je sudjelovao u politici kao vijećnik izbornoga okruga, gradski vijećnik i gradonačelnik Granthama. Društveni život obitelji odvijao se u uskim okvirima lokalne zajednice koja je bila utemeljena na jakim tradicijama samopomoći, dobrotvornome radu i istinoljublju. Nakon završetka srednje škole prijavila se na studij kemije na fakultetu Somerville u Oxfordu na koji je i primljena. Diplomirala je 1947. godine, a specijalizirala kristalografiju x-zraka pod mentorstvom Dorothy Hodgkin. Mentorica M. Thatcher Dorothy Croofoot Hodgkin dobitnica je Nobelove nagrade za kemiju 1964. godine. Prije početka političke karijere radila je četiri godine u jednome industrijskom poduzeću kao kemičarka. Magistrirala je na Oxfordu. U lipnju 1983. postala je članicom Kraljevske akademije. Usp. *Margaret Thatcher Foundation*, <<http://margaretthatcher.org./essential/biography/>>, (15. III. 2014.), MARGARET THATCHER, *Poruke iz Hrvatske*, Hrvatski informativni-kulturni zavod, Zagreb, 1998.

8 Usp. *Margaret Thatcher...* (15. III. 2014.).

brzo započela je politiku štednje i reduciranja javne potrošnje.⁹ Porazom Konzervativne stranke na izborima 1974. godine postaje najbolja kandidatkinja za obavljanje funkcije konzervativnoga vođe. Tijekom prvoga kruga glasovanja porazila je dotadašnjega predsjednika Edwarda Heatha, a tijekom drugoga i Williama Whitelawa, iako je imao više izgleda za pobjedu. Vođa Konzervativne stranke, u to vrijeme oporbene, postala je 11. veljače 1975. godine, a za svoga pomoćnika imenovala je Williama Whitelawa. Prva žena premijerka u Velikoj Britaniji postala je 4. svibnja 1979. godine, nakon što je Konzervativna stranka pobijedila na izborima. To je vrijeme duboke gospodarske i društvene krize u Velikoj Britaniji. Bez posla je bilo više od milijun ljudi (5,2% u punoj radnoj snazi), gospodarski rast bio je nizak, a inflacija od 10% godišnje bila je u porastu.¹⁰ Nacionalizirana industrija iz godine u godinu bila je sve nerentabilnija i sa stalnim zahtjevima za subvencijama što je pogodovalo inflaciji. Teškoće u kojima se našla Britanija postale su teško snošljive, a vladina intervencija u plaće i kontrolu cijena sve je više gubila učinkovitost. Vrhunac krize bio je u kulminaciji nezadovoljstava izraženih u štrajkovima poznatim kao već spomenuta *Winter of Discontent*. Javnost je u elitiziranome britanskom klasnom sustavu državne uprave vidjela uzroke loših industrijskih rezultata i preprjeku modernizaciji države. Britanska politička kultura upravo je u to vrijeme, prema rezultatima istraživanja objavljenim u glasovitoj knjizi Almonda i Verbe *Civilna kultura*, pokazala važnu ulogu participanta. To je ukazivalo na visok interes za politiku, angažiranost i kompetentnost britanskih građana.¹¹

Stvaranje bitno drugačijih uvjeta potrebnih za održivi ekonomski rast ponudila je Konzervativna stranka na čelu s Thatcher i dobila povjerenje britanskih građana. Rješenje za duboku društveno-gospodarsku krizu vidjela je isključivo u okviru neoliberalne ekonomske doktrine

9 Iz toga razdoblja političke karijere Thatcher poznat je slogan „Margaret Thatcher, Milk Snatcher“ – Margaret Thatcher, kradljivica mlijeka nakon što je djeci školskoga uzrasta u okviru mjera štednje ukinula besplatno mlijeko u školi.

10 Usp. W. HUTTON, *n. dj.*, str. 123.

11 Usp. GABRIEL ABRAHAM ALMOND – SIDNEY VERBA, *Civilna kultura Politički stavovi i demokracija u pet država*, Politička kultura, Zagreb, 2000., str. 336.

koju je pratila i reforma javne uprave tzv. *New Public Management*.¹² Privatizacija državnih tvrtki i ograničavanje moći sindikata bile su osnova tačerizma i pokretne sile transformacije Velike Britanije. Odvikavanjem građana od ovisnosti o državi (*the nanny state*) i smanjenjem socijalnih davanja mijenjala se svijest britanskih građana nametanjem nužnosti osobne inicijative i odgovornosti prema vlastitoj ekonomskoj egzistenciji.

2. Privatizacija u Velikoj Britaniji za vrijeme mandata Margaret Thatcher

Za vrijeme Thatcherina mandata provedena je najmasovnija privatizacija u zapadnoj Europi osamdesetih godina prošloga stoljeća.¹³ Uvod u ambicioznu privatizaciju započeo je s britanskim prijevoznim lukama, a nastavljen prodajom čelične industrije, zrakoplovne i naftne tvrtke, telekomunikacija i elektroprivrede. Tako je, na primjer, 1981. godine sve telekomunikacijske usluge u Velikoj Britaniji proizvodio Poštanski ured, a već tri godine poslije, 1984. godine, telekomunikacijske usluge u potpunosti su privatizirane. Vrijednost ovakve prve veće privatizacije u Velikoj Britaniji iznosila je oko četiri milijarde britanskih funti.¹⁴ Thatcher je nastavila privatizaciju s farmaceutskim tvrtkama zaduženim za proizvodnju lijekova i medicinske opreme. Sljedeće na redu bile su plinske usluge. Privatizirane su 1986. godine za 5,4 milijarde britanskih

12 Koncept *New Public Management* obuhvaća niz reformi javne uprave u zemljama članicama OECD-a, zemljama u razvoju i tranzicijskim zemljama. Reforma se veže za politički program Margaret Thatcher, ali ju je *New Public Management* nadživio. O tome vidjeti: INGE PERKO ŠEPAROVIĆ, „Novi javni menadžment – britanski model“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXIX. (2002.) br. 4., str. 31.

13 Privatizacija je provedena u dva vala. U prvom su prodane tvrtke koje nisu bili konkurentne na tržištu i uglavnom su se održavale državnim subvencijama. Drugi val obuhvatio je prodaju tvrtki koji se bave javnim uslugama poput telekomunikacija, plinara, opskrbe vodom i slično. Velika Britanija je primjerice imala deset tvrtki u državnome vlasništvu koje su se bavile opskrbom vodom. Do 1989. godine sve su privatizirane jednako kao *British Airways*, *British Steel* i *Jaguar*. O tome vidjeti: STUART HOLDER, „Privatisation and Competition: the Evidence from Utility and Infrastructure Privatisation in the UK“, *Regulation, Competition And Privatisation*, Helsinki, 17. – 18. IX. 1998., str. 7., 8.

14 Usp. *isto*.

funti. Zainteresiranost britanskih građana za privatizaciju bila je velika. O tome govori prodaja dionica plinskih usluga za koju se prijavilo čak četiri milijuna Britanaca, a pravo na posjedovanje dionica dobilo je tek 1,5 milijuna.¹⁵ Postotak dioničara do kraja osamdesetih povećao se sa 7 na 25% i stvorio utjecajnu skupinu vlasnika (*lobby*).¹⁶ Privatizacijski proces promijenio je vlasničku strukturu i vratio privatno vlasništvo kao okosnicu kapitalističkoga razvoja. Glavni rezultati bili su povećanje produktivnosti poduzeća, jačanje kulture poduzetništva i osobne odgovornosti. Produktivnost rada u razdoblju 1979.-1982. povećala se na 4,9% godišnje u odnosu na 1,9% koliko je iznosila 1973. godine. Bruto društveni proizvod od 1982.-1987. rastao je 2,7% godišnje u odnosu na 2,2% u razdoblju 1973.-1979. I u konačnici, nakon ostavke britanske premijerke 1990., nezaposlenost u Velikoj Britaniji bila je najniža u odnosu na druge države članice EZ-a i iznosila je 6,2%.¹⁷ Prema ekonomskim pokazateljima rizik gospodarskih reformi nedvojbeno se isplatio. Pretvorba vlasništva, s druge strane, dovodi do gubljenja radnih mjesta velikoga broja ljudi i povećanja siromaštva. Broj nezaposlenih u to vrijeme dosegao je tri milijuna, a mnogi zaposleni bili su prisiljeni, zbog modernizacije institucija i uvođenja novih tehnologija, tražiti novi posao ili učiti nove vještine.¹⁸ Rasprava oko britanske privatizacije u javnosti je sve više dobivala moralnu dimenziju, koja je najčešće dolazila do radničke klase jer se u novoj vlasničkoj strukturi našla na udaru. O cijeni i načinu prodaje tvrtki raspravljalo se znatno manje, iako je prevladavalo mišljenje da se neke tvrtke prodaju jeftino. Vlada je privatizacijski proces provodila više na temelju uvjerenja da su privatno vlasništvo i samoregulirajuće tržište samodostatni, a manje na koherentnoj vladinoj strategiji. Tome u prilog govori i program vlade u prvome mandatu u kojem se nije ni spominjala privatizacija, kao i brzina masovne pretvorbe vlasništva. Privatizacija

15 Usp. *isto*, str. 5. – 6.

16 Usp. DAVID PARKER, „The UK s Privatisation Experiment: The Passage of Time Permits a Sober Assesment“, *CESifo Working Paper Series*, br. 1126., 2004., str. 8.

17 Usp. NIGEL M. HEALEY, „The Thatcher Suply Side Miracle Myth or Reality“, *The American Economist*, Sagu Publications, god. XXXVI. (1992.) br. 1., str. 7.

18 Usp. ANTHONY HARTLEY, „After The Thatcher Decade“, *Foreign Affairs*, Council on Foreign Relations, god. LXVIII. (1989.) br. 5., str. 105.

je provedena u jednome desetljeću, dok je drugim državama trebalo i više od dvadeset godina da završe denacionalizaciju. Druge su zapravo, slijedeći metodu učenja na tuđim grješcima, puno lakše obavljale privatizaciju ili „outsourcing“ aktivnosti u svojim državama.¹⁹

3. Thatcher i štrajk rudara (1984.)

Velika Britanija ima jaku tradiciju sindikalnoga organiziranja zahvaljujući industrijalizaciji i trgovačkoj ekspanziji u 19. stoljeću. Ti su procesi vodili stvaranju većega broja industrijskoga stanovništva koja je živjelo u gradovima u uvjetima krajnje bijede. Porast siromaštva pratio je i razvoj svijesti o teškim uvjetima života radnika što je rezultiralo formiranjem Fabijanskoga društva (1883.). Riječ je o skupini intelektualaca koji su zastupali socijalističke ideje, a konačni cilj društva bio je postupna preobrazba kapitalističkoga društva u socijalističko. Društvo je uvelike utjecalo na organiziranje i omasovljavanje sindikata jer je zastupalo interese radnika. Nakon Drugoga svjetskog rata, u vrijeme vladavine laburista (1945. – 1950.) uspostavljena je socijalna država (*welfare-state*) slična skandinavskom socijaldemokratskom modelu u kojoj su sindikati našli jako uporište. Iako su se na vlasti izmjenjivali konzervativci i laburisti, morali su računati na moćne sindikalne partnere, njihove interese i ideale socijalne države. Kao i druge države koje su provodile keynesijansku ekonomiju, Velika Britanija je prihodovnu politiku proračuna u borbi s inflacijom rješavala pritiskom na javnu potrošnju, a ne na zaposlenike. Socijalni ugovor između laburista i sindikata počivao je na održavanju visine plaća, proširivanju javnoga vlasništva na većinu glavnih industrija i povećavanju javne potrošnje.²⁰ Prekretnica u odnosu prema sindikatima dogodila se u *Winter of Discontent*. To je bio početak raspada socijalnoga ugovora i promjene političke kolektivne svijesti u individualnu „ekonomsku borbenost.“ Štrajk rudara bio je (ne)prilika u

¹⁹ U Francuskoj je, na primjer, ograničena dužina ugovora na dvadeset godina poduzećima koja uspostavljaju monopol nad nekom uslugom, recimo, opskrbom vodom. Nakon isteka roka opskrba vode se vraća pod nadzor javnoga sektora, odnosno državnih poduzeća. To se dogodilo 2010. godine nakon što je tvrtkama *Suez* i *Veolia* istekao ugovor.

²⁰ Usp. T. MARIN, *n. dj.*, str. 50.

kojoj je trebalo potvrditi pobjedu individualizma nad kolektivizmom, osobito jer je nacionalni sindikat rudara bio jedan od najjačih.

Nakon što je vlada 6. ožujka 1984. godine objavila da namjerava zatvoriti dvadeset rudnika ugljena, na ulice širom Velike Britanije izašlo je 6.000 rudara. Takav potez značio je gubitak posla za oko 20.000 ljudi, a prema vladinu planu u sljedećih nekoliko godina planirano je zatvaranje još oko sedamdeset rudnika.²¹ Iako je trajao godinu dana, štrajk rudara nije uspio riješiti probleme u opskrbi električnom energijom i blokade u normalnome odvijanju života u Velikoj Britaniji. Konzervativna vlada u obračunu sa sindikatima ušla je osigurana dovoljnim rezervama ugljena i tako isključila mogućnost korporativne nagodbe. Thatcher je ustrajala u namjeri da zatvori nerentabilne rudnike, otpusti rudare i nakon godine dana porazila je sindikate. Više nisu mogli diktirati poteze vladi i utjecati na zakonska rješenja. Vlada je ograničila moć sindikata i kroz zakonodavnu regulativu, pa je štrajk definiran slobodom, a ne više pravom, što je niža kategorija u odnosu na pravo na štrajk. Uloga sindikata, naravno, nije vezana samo za pravo na obustavu rada, već je znatno važnija i odnosi se prije svega na osiguravanje socijalne sigurnosti i socijalne pravde u društvu. Zbog toga je slabljenje moći sindikata, posredno, dovelo do kraja socijalne države. To je bio početak temeljite promjene Velike Britanije.

Za vrijeme štrajka mobilizirano je 5.000 policajaca, a prema nekim podacima vlada je bila blizu odluke o uporabi vojne sile. Uhićeno je oko 11.300 radnika, a 8.400 dobilo je kaznene prijave.²² Tačerizam je nakon

21 Nekoliko dana poslije, 12. ožujka, predsjednik sindikata radnika rudnika Arthur Scargill objavio je da će štrajkovi prerasti u jedinstveni štrajk koji je vodio Nacionalni sindikat rudara. Prosvjedi su kulminirali u „Bitci za Orgreave“ u kojoj se sukobilo između 5.000 rudara i isto toliko policijskih službenika. Sukobili su se 18. lipnja 1984. godine, pored tvornice u Orgreaveu, blizu grada Roterhama, kada su štrajkaši pokušavali zaustaviti rad tvornice i blokirati ceste. U sukobima je ozlijeđeno oko 120 ljudi. Došlo je do rascjepa među sindikatima čime je štrajk završio 3. ožujka 1985. godine, otprilike godinu dana nakon što je započeo. Situaciju je najviše komplicirala teška neimaština i glad unutar obitelji radnika u štrajku koji nisu dobivali nikakvu socijalnu pomoć od države. Zbog toga su bili primorani okončati štrajk i priznati poraz. Usp. PIERRE-FRANÇOIS GOUIFFES, *Margaret Thatcher & The Miners 1972. – 1985. Thirteen years that changed Britain*, Creative Common Licence, 2009., str. 275.

22 Usp. *isto*, str. 173.

sloma štrajka rudara u očima britanskih radnika učvrstio poziciju neprijatelja i radnika i sindikata.

Obračunu s rudarima prethodio je rat na Falklandskim otocima (1982.) u kojem je Thatcher izvojevala vojnu pobjedu i vratila simpatije i povjerenje britanskih građana. Nakon takva uspjeha postala je još čvršća u svojim stavovima i manje fleksibilna prema političkim protivnicima.

4. Što je tačerizam?

Ideje i politika koju je kroz tri mandata provodila Thatcher oblikovali su posebnu političku koncepciju nazvanu po prvoj britanskoj premijerki – *tačerizam*. Autentičnost je utemeljena na revolucionarnim ekonomskim i društvenim promjenama koje je tijekom jedanaestogodišnjega mandata (1979.-1990.) provela u Velikoj Britaniji. Slogani koji su je pratili u dva mandata kampanje poput *Svaki radnik vlasnik*, *Vrijedni ljudi kapitalizma*, *Engleska oslobođena od socijalizma* bili su sredinom osamdesetih u velikoj mjeri i ostvareni.²³ Masovna privatizacija državnih tvrtki, poticanje poduzetništva i dioničarstva i odučavanje građana od ovisnosti o državi, bile su tako korjenite promjene britanskoga gospodarstva i društva da učinak Thatcherine politike nije mogla poništiti nijedna vlada poslije. Zbog toga Hartley opravdano tvrdi da se tačerizam ne može svesti tek na niz političkih mjera.²⁴ Riječ je o koherentnoj ideološkoj koncepciji, ali, naravno, kazano Freedenovim riječima, doduše parazitskoj jer je vrijednosno ukorijenjena u neokonzervativizam. Tačerizam je zastupnik očuvanja tradicionalnih vrijednosti britanskoga društva poput domoljublja, obitelji, štedljivosti, radišnosti. Međutim, kako pojašnjava Ivoš, tradicionalizam ne treba miješati s političkim konzervativizmom jer je moguće politički misliti konzervativno, a privatno djelovati vrlo liberalno i obrnuto. Ta dvojnost, modernoga i tradicionalnoga, liberalnoga i konzervativnoga postoji uglavnom u svakome čovjeku. Na takvu nesavršenost ljudske prirode oslanja se neokonzervativna ideologija „objašnjavajući da kako problem ne leži u politici, interesima

23 Usp. W. HUTTON, *n. dj.*, str. 126.

24 Usp. A. HARTLEY, *n. dj.*, str. 102.

i moći, već u dvojnosti i nesavršenosti ljudske prirode, zbog čega su političari prisiljeni apelirati na suprotne predispozicije u istim ljudima.“²⁵

Tačerizam se najčešće veže za način na koji je Thatcher provodila ekonomsku politiku. Intelektualni guru M. Thatcher bio je zagovornik tržišnoga fundamentalizma i nobelovac Friedrich von Hayek. Javno prihvaćanje i provođenje načela neoliberalne ekonomske politike zauvijek je povezalob nobelovca Hayeka i premijerku Thatcher. Tržište je moćnija i pouzdanija oslobodilačka snaga, nego što to ikad može biti vlast, nadahnuto je napisala Thatcher u svojoj knjizi.²⁶ Smatrala je da je privatno vlasništvo preduvjet razvoja i rasta svake političke zajednice i iz toga razloga bila je izrazito antisocijalistički orijentirana. „Nijedno društvo u koje je usađeno makar i zrnice sumnje u to tko je vlasnik čega, ne može osobito napredovati. To je tako važan uvjet da ga je banalno, možda čak i suvišno spominjati. No stvarne implikacije toga još nisu sveopće prihvaćene.“²⁷ Thatcher je bila odana neoliberalnomu konceptu ljudskih prava. „Ljudi previše polažu na svoju prava, ali ne i na obveze. Ne postoje nikakva prava, osim ako se najprije ne izvrše obveze.“²⁸ S toga političkog gledišta individualna prava se ne mogu samo proslijediti ili pokloniti, već ih pojedinac mora sam ostvariti u okviru garancije jednakih mogućnosti za svakoga. Ono što se štiti jest sloboda oblikovanja individualiteta. Pojedinac se tako ne izdvaja „iz bezličnog egalitarnog mnoštva svojim kulturnim podrijetlom, nego svojom individualnom kreativnošću.“²⁹

This lady is not for turning – poručila je svojim kolegama na kongresu Konzervativne stranke 1980. godine.³⁰ Ta rečenica bila je ideja vodilja političkoga djelovanja Čelične Lady kojom je izrazila istinsku i beskompromisnu uvjerenost u radikalne promjene gospodarskih i društvenih uvjeta života u Velikoj Britaniji kao jedini ispravan put. Ako uzmemo u

25 ERMA IVOŠ, „Zbogom neokonzervativizmu?“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXV. (1998.) br. 2., str. 156.

26 Usp. M. THATCHER, *n. dj.*, str. 364.

27 *Isto*, str. 359.

28 *Isto*, str. 368.

29 DAVOR RODIN, *Politološki paradoksi? Prinos glosaru postmodernoga politološkoga pojmovlja*, LEYKAM international, Zagreb, 2008., str. 195.

30 Usp. W. HUTTON, *n. dj.*, str. 126.

obzir činjenicu da su rezultati njezinih gospodarskih mjera u prve dvije i pol godine mandata, prema postojećim podacima, govorili o tisuću zatvorenih tvrtki i milijun i pol ljudi koji su ostali bez posla i još k tome padu industrijske produktivnost na anemičnih 9%, onda je jasno da je isključivo internaliziranje neoliberalnih vrijednosti i duboka uvjerenost u ispravnost pothvata moglo Thatcher održati na ideji vodilji *This lady is not for turning*. Politički protivnici i kritičari izjavljivali su da su njezini potezi u gospodarstvu Velike Britanije napravili toliko štete koliko i Hitlerove bombe.³¹ Provođenje reformi u političkome smislu za Thatcher nije bio problem s obzirom na to da je deset godina vlada imala većinu u parlamentu i zakoni su usvajani bez odgađanja. Thatcherin politički cilj nije ni bio harmoniziranje različitih interesa već isključivo usklađivanje s onim ciljevima koje je postavila kao nacionalne.³² Beskompromisnost koju je pokazivala, ipak nije bila samo uljuljkanost u parlamentarnu potporu već pokazatelj snažnih uvjerenja i političke hrabrosti. Ti aduti objašnjavaju kako se uspjela održati na vlasti jedanaest godina.

Pojam se u ratu oko Falklandskoga otočja odrazio i u vanjskoj politici u vidu nepokolebljivoga stava o zaštiti nacionalnoga suvereniteta. U tome vrijednosnom značenju utemeljila je i britanski pristup Europskoj uniji braneći ono što je smatrala nacionalnim interesom, a to je povratak novca iz EU-a u britanski proračun. Tačerizam označava i poseban politički stil. Iako je pragmatičan, ipak je originalan zbog nepopustljivosti, s malo ili nimalo odstupanja od političkih vrijednosti.

5. Kritika tačerizma?

Kritike tačerizma uglavnom se izvode iz neegalitarizma koji zagovara, bilo da je riječ o *individualizaciji, socijalnoj neosjetljivosti* koja mu se pripisuje ili *ekonomskim nejednakostima*. „Svi ljudi nisu stvoreni jednaki, barem ne po karakteru, sposobnostima i sklonostima“, navodi

31 Usp. *isto*, str. 126.

32 Usp. *isto*, str. 124.

Thatcher, „a čak i da jesu njihova obitelj i kulturno nasljeđe – da se ne spominje utjecaj čiste slučajnosti – brzo bi to izmijenili.“³³

Individualizaciju mnogi nisu vidjeli kao kreativan potez koji je trebao rasplamsati poduzetnički duh već kao drugi naziv za sebičnost. Osnovna vrijednost liberalizma na kojoj je utemeljena zapadna civilizacija upravo je individualizam, čovjek dovoljan sam sebi i upućen na sebe. Slijedom toga je logično pitanje koliko se takva kritika uopće može uputiti tačerizmu, a koliko zapravo suvremenomu društvu? U razvijenim zapadnim državama po obrascima ponašanja i sustavima mišljenja društva su prije svega individualistička, odnosno liberalna neovisno od toga što ih još dodatno karakterizira. Slično je i sa socijalnim segmentom.

Iako se pripisuje tačerizmu, prijepori o socijalnim pitanjima u Velikoj Britaniji započeli su još u 19. stoljeću. Naime, zbog dominirajuće protestantske etike u Velikoj Britaniji socijalna pitanja su uvijek bila predmetom žestokih parlamentarnih rasprava. Prema puritanskome shvaćanju rad je dobar za pojedinca i narod, a lijenost štetna i nedopustiva. Puritanska etika potiče osnovna načela liberalizma: individualizam, slobodu, samoodgovornost. Prema tome milosrđe prosjaka zadržava u bijedi, a njemu treba pomoći da iz nje izađe. Ukoliko to ne učini, treba ga kazniti. Iz takva stava proizlazi i čuveni citat sv. Pavla: Tko ne radi, taj ne treba ni jesti.³⁴

U državnu obvezu socijalne skrbi tačerizam ubraja osnovne standarde zdravstvene zaštite, javno obrazovanje kao i sustav socijalne zaštite za one koji ne mogu „spajati kraj s krajem.“ Sve izvan takvih ograničenja „u zemljama u kojima država skrbi za svakoga nema prostora za milosrđe niti potrebe za samopožrtvovnošću.“³⁵ Politika smanjivanja poreza koju je provodio tačerizam pogodovala je stvaranju iznimno bogatih pojedinaca i izražene ekonomske nejednakosti. Takav stav također je potpuno harmoničan s protestantskom etikom po kojoj se spasenje čovjeka mjeri njegovim učinkom u radu i uspjehom u životu. Identično kao s

33 M. THATCHER, *n. dj.*, str. 372.

34 Usp. VLADO PULJIZ, „Velika Britanija: od zakona za siromašne do laburističkih socijalnih reformi“, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, god. III. (1996.) br. 2., str. 159. – 165.

35 M. THATCHER, *n. dj.*, str. 367.

individualizacijom, upitno je koliko je kritika tačerizma po pitanju nejednakosti u ekonomskom bogatstvu također plauzibilna? Time zapravo dolazimo do ključnoga pitanja: je li tačerizam prije svega vratio Britance dominirajućemu protestantskom duhu ili je pokrenuo neoliberalnu proizvodnju što mu je najčešći krimen? Ako u obzir uzmemo razmjere dramatičnosti vezane za *Winter of Discontent*, doći ćemo do zaključka da je tačerizam, u prvom redu, Britaniju vratio njezinim korijenima, odnosno liberalnim i protestantskim vrijednostima. Država je od Drugoga svjetskog rata zagovarala vrijednosti kolektivističkih koncepcija poput državnoga vlasništva i socijalne pravde prema kojima je Velika Britanija bila više socijalistička nego liberalno-kapitalistička država. Nad poduzetništvom i postignućem, koje zagovara protestantska etika, prevladala je kolektivna odgovornost umjesto individualne odgovornosti. Dosljedno je svijest britanskih građana postajala više kolektivna nego individualna. Navika da je država dužna pomoći pojedincu, postala je modalitet prema kojemu su se većinom rješavali problemi i posljedično ugrozile temeljne vrijednosti na kojem je izgrađeno britansko društvo, a to su samopomoć i individualna odgovornost.

Velika kriza sedamdesetih najteže je pogodila upravo Britaniju koja je od svih zemalja članica OECD-a imala najveću inflaciju i time potvrdila da je postala „europski bolesnik.“³⁶ Kulminacija krize poretka i vrijednosti na kojem je utemeljen dogodile su se u zimi nezadovoljstava 1978./1979. godine. To je, kako navodi Hay, bio lom (ruptura) državnih nadležnosti. Država nije bila sposobna odgovoriti na gotovo dvomjesečni zastoj u odvijanju normalnoga života. Poremećaj u političkome, ekonomskome i društvenome životu prešao je sve granice preopterećene i nefunkcionalne države u kojoj su sindikati „držali zemlju u zatočeništvu.“³⁷ Bio je to presudan trenutak koji je tražio odlučnu intervenciju i transformaciju britanske države.

Thatcher je poduzela bolne korake u obnovi Britanije. Vratila je državi moć i Britance suočila s individualnom odgovornošću. Tako je započela transformacija britanske države i povratak protestantskoj radnoj

36 T. MARTIN, *n. dj.*, str. 50.

37 C. HAY, *n. dj.*, str. 255.

etici. Tačerizam je neodvojiv od konteksta *Winter of Discontent*. Taj je događaj u Velikoj Britaniji imao razmjere dramatičnosti i ostavio je trajno sjećanje u svijesti Britanaca. U takvim poremećenim okolnostima tačerizam se javio prije svega kao odgovor na krizu poretka i vrijednosti, a daleko manje kao početak neoliberalne produkcije.

Nepovjerenje prema javnome sektoru „koje je graničilo s prijezirom s jedne i te nekritično idealiziranje, do glorificiranja, privatnog sektora, s druge strane, koje je bilo *spiritus movens* svih projekata reformi najčešća je kritika tačerizma.“³⁸

S jedne strane tačerizam je u vrijednosnome smislu izjednačen s Hayekovim i Miltonovim idejama o slobodnome tržištu. Te su vrijednosti omogućile bogaćenje maloga broja ljudi i uzrokovale siromaštvo velikoga broja stanovništva na zemlji što je najčešća, opravdana, kritika današnjega neobuzdanog liberalnog kapitalizma. U međuvremenu se često zaboravlja da je kapitalistički poredak od svojih početaka razvoja izvrnuo čovjeka dobiti, koristoljublju i bezobzirnošću tržišta. U neoliberalnom obliku samo je doveden do svojih krajnjih logičkih granica jednako kao nacionalizam ili komunizam. Iz toga slijedi, kako mudro zaključuje Yael Tamir, da se izopaciti i okrenuti protiv čovjeka može svaka politička ideologija pa i liberalna.³⁹

Na kraju, neke kritike tačerizma su vrlo radikalne u ocjenama, stavljaju mu na dušu autoritarizam, ograničavanje civilnih prava i medijskih sloboda. Premda je zahuktali sukob u Sjevernoj Irskoj bio razlog zbog kojega su bile pojačane policijske mjere, a ograničavanje medijskih sloboda odnosilo se na zabrane intervjuiranja članova *Sinn Feina*.⁴⁰ Teško je u jednoj od najstarijih demokracija, kao što je Velika Britanija u drugoj polovini 20. stoljeća, bilo i zamisliti, a kamoli uspostaviti silu kojom bi se održavao poredak, a još teže pokorne podanike koje zahtijeva autoritarizam.

38 I. P. ŠEPAROVIĆ, *n. dj.*, str. 36.

39 Usp. DAVORKA MATIĆ, „Nacionalizam, nacija, nacionalna država: imaju li budućnost“, *Socijalna ekologija*, Zagreb, god. XIV. (2004.) br. 2., str. 77.

40 Thatcher je bila meta napada irske terorističke organizacije IRA 12. listopada 1984. tijekom konferencije Konzervativne stranke u hotelu u Brightonu. Petero ljudi je poginulo, a britanska premijerka se izvukla neozlijeđena.

6. Tačerizam u međunarodnoj politici

Rat na Falklandskome otočju znatno je utjecao i na unutrašnju i vanjsku politiku.⁴¹ Na međunarodnome planu se potvrdila spremnost vlade na vojnu opciju u slučaju ugrožavanja britanskoga teritorija. Neki su taj politički potez vidjeli kao znak imperijalističke, kolonijalne politike s obzirom na to da je otočje udaljeno oko 8,000 milja, odnosno oko 12,734.49 kilometara od teritorija V. Britanije. Thatcher je ovim potezom još jednom zadobila povjerenje građana u drugome mandatu 1983. godine. Svijetu je nedvojbeno predstavila britansku vojnu spremnost i netoleranciju na bilo kakve oblike ugrožavanja nacionalnoga teritorija.

U tome vrijednosnom značenju utemeljila je i britanski pristup Europskoj uniji braneći ono što je smatrala nacionalnim interesom, a to je povratak novca iz EU-a u britanski proračun. Protivila se federalizaciji EU-a, tzv. izgradnji superdržave, „tog nepotrebnog i iracionalnog projekta u budućnosti će jamačno djelovati poput najveće ludosti modernog doba. A to što je Britanija uopće sudjelovala u tom projektu unatoč svojoj tradicionalnoj snazi i globalnoj sudbini, predstavljat će povijesnu političku pogrešku.“⁴² Prva je u međunarodnoj politici uočila važnost Gorbačovljevih promjena i uspostavila poseban odnos s ruskim predsjednikom. Podržavala je raspad SSSR-a i snažno zagovarala liberalizaciju i demokratizaciju poslijekomunističkih režima. Bila je zagovornica

41 Rat oko Falklanda rezultat je invazije argentinske vojske na britanska otočja u južnome Atlantskom oceanu. Argentina je desetljećima svojatala ovaj teritorij pa su se zbog toga argentinske snage iskrcale na to područje 2. travnja 1982. godine, a nakon dva dana uspostavile i potpunu kontrolu nad otočjem. Zanimljivo je da je Thatcher povukla ogroman broj svojih vojnika s toga otočja da bi smanjila državne potrošnje tako da u trenutku iskrcavanja nije bilo puno postrojbi koje su mogle braniti teritorij. Stoga je kasnije poslan ogroman broj vojnih divizija i ratnih brodova. Kao odgovor na iskrcavanje argentinskih vojnika Velika Britanija je odmah poslala ratne brodove na put prema Falklandu. Sredinom svibnja, točnije 21. svibnja 1982. godine, britanske jedinice su sletjele na područje otočja da bi samo mjesec dana kasnije otočje ponovno bilo pod nadzorom Velike Britanije. Prema podatcima u ovome ratu poginulo je 258 britanskih vojnika, a 777 je ranjeno. Argentinska vojska brojila je 649 ubijenih, 1.068 ranjenih i 11.313 zarobljenih. O tome vidjeti STEPHEN BADSEY, „An Overview of Falklands War“, *The Journal of Military History*, Ottawa, god. LXXI. (2007.) br. 1., str. 289.

42 M. THATCHER, *n. dj.*, str. 354.

vojne intervencije i vojnoga poraza Miloševićeva režima tijekom rata u bivšoj Jugoslaviji.⁴³

Ništa manje nije važna činjenica da je započela proces koji je donio mir Sjevernoj Irskoj. S Ronaldom Reaganom, papom Ivanom Pavlom II., privela je rat kraju bez ijednoga ispaljenog metka.

U zadnjim godinama trećega mandata konzervativne vlade, kako navodi Hartley, jasan znak opadanja podrške bili su europski izbori na kojima su Laburisti i Stranka zelenih ojačali, a Konzervativna stranka izgubila trinaest mjesta u Europskome parlamentu. Silasku s političke scene presudio je odnos prema europskim integracijskim procesima. Smatrala je da Europska unija nema izgleda za budućnost, da je umjetno stvorena organizacija različitih naroda. Odbijanje federalizacije EU-a i svih prijedloga tadašnjega predsjednika Europskoga povjerenstva Jacquesa Delorsa o ovlastima Europskoga povjerenstva, Europskoga parlamenta i Vijeća ministara stvorilo je žestoke prijepore unutar Konzervativne stranke. Njezin zamjenik Michael Heseltine dao je ostavku i za nekoliko tjedana izgubila je vlast.⁴⁴ Zagovaranje državnosti kao najčvršćega temelja međunarodne stabilnosti, u vrijeme kada je prevladavala politika integracija, imalo je svoju cijenu. To je vrijeme (1985. – 1992.) najdinamičnijega razvoja EU-a, njegovih institucija i zajedničkoga tržišta. U tome kontekstu odnos tačerizma prema europskim integracijama prepoznat je kao retrogradna politika.

43 Margaret Thatcher posjetila je Hrvatsku 1998. kada je proglašena počasnom građankom grada Zagreba i uručen joj je počasni doktorat Sveučilišta u Zagrebu. Vidi M. THATCHER, *n. dj.*

44 Sukob Thatcher – Heseltine počeo je 1985. godine oko pitanja europskih integracija. U jesen te iste godine Heseltine je tražio da se kriza britanske helikopterske tvrtke riješi u suradnji s europskim tvrtkama. Thatcher je uz potporu drugih ministara izabrala američku tvrtku *Sikorsy*. Heseltine je kao znak prosvjeda napustio vladu, a sukob je kulminirao izazovom na predsjedničke unutarstranačke izbore.

Izbori za predsjednika Konzervativne strane održani su 20. 11. 1990. godine. Michael Heseltine osvojio je 152, a Thatcher 204 glasa. Za drugi krug izbora nedostajala su joj još četiri glasa. Thatcher je nakon toga podnijela ostavku, a u izbornu utrku ušli su Heseltine i John Major. Nakon Thatcher novi predsjednik Konzervativne stranke postao je John Major.

Zaključak

Što je Thatcher učinilo jednom od najvećih političkih ličnosti druge polovine dvadesetoga stoljeća? Je li za status političarke svjetskoga formata bila dovoljna činjenica što je bila prva žena na čelu britanske vlade ili to što je prva započela provoditi načela neoliberalne politike? Sigurno ni jedno ni drugo. Tačerizam je utemeljen prvenstveno na snažnim uvjerenjima i jakoj političkoj volji da se provedu u djelo. Internaliziranje i odanost idejama poput slobodnoga tržišta, individualizma, slobode i samoodgovornosti rezultirali su tačerizmom i respektabilnom političkom dugovječnosti.

Svaka politika određena je vrijednostima koje zagovaraju politički vođe, a uspjeh dobrim dijelom ovisan o tome koliko su vođe istinski odane vrijednostima koje sami zagovaraju. Život se ni u političkome smislu ne može podijeliti na unutrašnji i vanjski jer su obje pojavnosti jedinstvene. Sve što se dogodilo u vanjskome prije je nastalo u unutrašnjem svijetu. Zbog toga vrijednosti moraju biti dio unutrašnjega života da bi se iskazale u vanjskoj pojavnosti.

Thatcher je bila snažno orijentirana na nacionalni interes svoje države. U vrijeme kada je preuzela vlast Velika Britanija je bila *bolesnik* na La Manchu. Od dvadeset i dvije države članice OECD-a Velika Britanija bila je tek devetnaesta po razvoju. Za državu iz koje je krenula industrijska revolucija i gospodarski prosperitet, taj je podatak bio poražavajući. Nekonkurentno gospodarstvo sedamdesetih održavalo se državnim subvencijama gotovo kao u socijalističkim državama, a jake sindikalne organizacije blokirale su bilo kakve promjene. Izlazak iz duboke ekonomske i gospodarske krize Thatcher je vidjela u neoliberalnim ekonomskim načelima i povratku puritanskoj radnoj etici. Revolucionarne promjene tijekom jedanaestogodišnjega mandata pratile su burni događaji poput štrajka rudara, a na međunarodnome planu rat na Falklandskome otočju. Tijekom takvih (ne)prilika potvrdila je i učvrstila vrijednosti svoje političke koncepcije.

Sve to učinilo je Thatcher jednom od najvećih političarki 20. stoljeća, ali i kontroverznom. Upravo zbog promjena koje je napravila, u javnosti

je izazvala jake emocije voljenosti ili mržnje. Jedni smatraju da je spasila naciju, a drugi rezultate njezine politike vide kao propast britanskoga gospodarstva i povećavanje nejednakosti između bogatih i siromašnih. Jednako snažne emocije ljubavi i mržnje Britanci su izrazili i na vijest o njezinoj smrti (8. travnja 2013.). Bez obzira na subjektivni odnos tačeriizam je zauvijek promijenio Veliku Britaniju. Downing Street 10 (1990.) Thatcher je napustila s respektabilnim pokazateljima, najnižim stopama inflacije i nezaposlenosti u Europi.

Literatura

- ALMOND, GABRIEL ABRAHAM –VERBA, SIDNEY, *Civilna kultura Politički stavovi i demokracija u pet država*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
- BADSEY, STEPHEN, „An Overview of Falklands War“, *The Journal of Military History*, Ottawa, god. LXXI. (2007.) br. 1., str. 289.
- GOUIFFES, PIERRE-FRANÇOIS, *Margaret Thatcher & The Miners 1972. – 1985. Thirteen years that changed Britain*, Creative Common Licence, 2009.
- HARTLEY, ANTHONY, „After The Thatcher Decade“, *Foreign Affairs*, Council on Foreign Relations, god. LXVIII. (1989.) br. 5.
- HAY, COLIN, „Narrating Crisis, The Discursive Construction of The Winter of Discontent“, *Sociology*, Sage Publications, god. XXX. (1996.) br. 2., str. 253. – 277.
- HEALEY, NIGEL M., „The Thacher Suply Side Miracle Myth or Reality“, *The American Economist*, Sagu Publications, god. XXXVI. (1992.) br. 1., str. 7. – 12.
- HOLDER, STUART, „Privatisation and Competition: the Evidence from Utility and Infrastructure Privatisation in the UK“, *Regulation, Competition And Privatisation*, Helsinki, 17. – 18. IX. 1998., str. 51. – 81.
- HUTTON, WILL, „Thatcher s Half Revolution“, *The Wilson Quarterly*, Washington DC, god. XI. (1987.) br. 4., str. 123. – 134.

- IVOŠ, ERMA, „Zbogom neokonzervativizmu?“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXV. (1998.) br. 2., str. 154. – 164.
- *Margaret Thatcher Foundation*, <<http://margaretthatcher.org/essential/biography/>>, (15. III. 2014.).
- MARTIN, TARA, „The Beginning of Labor’s End? Britain’s „Winter of Discontent“ and Working-Class Women’s Activism“, *International Labor and Working-Class History*, god. LXXV. (2009.) br. 1., str. 49. – 67.
- MATIĆ, DAVORKA, „Nacionalizam, nacija, nacionalna država: imaju li budućnost“, *Socijalna ekologija*, Zagreb, god. XIV. (2004.) br. 2., str. 75. – 92.
- PARKER, DAVID, „The UK’s Privatisation Experiment: The Passage of Time Permits a Sober Assessment“, *CESifo Working Paper Series*, br. 1126., 2004., str. 1. – 46.
- PULJIZ, VLADO, „Velika Britanija: od zakona za siromašne do laburističkih socijalnih reformi“, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, god. III. (1996.) br. 2., str. 159. – 165.
- RAVLIĆ, SLAVEN, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- RODIN, DAVOR, *Politološki paradoksi? Prinos glosaru postmoderna politološkoga pojmovlja*, LEYKAM international, Zagreb, 2008.
- ŠEPAROVIĆ, INGE PERKO, „Novi javni menadžment – britanski model“, *Politička misao*, Zagreb, god. XXXIX. (2002) br. 4., str. 31. – 43.
- THATCHER, MARGARET, *Poruke iz Hrvatske*, Hrvatski informativni-kulturni zavod, Zagreb, 1998.